

A kelet-európai átalakulás globális összefüggései

Kelet-európai elmélet

Böröcz József kötetének főként az államszocializmussal kapcsolatos összefoglalója az, ami világképemen alakított. A kötet nem annyira valami újat nyújt, vagy leplez el olyasmit, amit korábban ne tudtunk volna, mint inkább újra keretezi a vitát, s előveszi azokat a kérdéseket, amelyek ma is aktuálisak – arról, hogy mit is gondoljunk az államszocialista korszakról Magyarországon.

Az egyik kérdés, amit kiemelnék, s ami egyébként a könyvnek is egyik központi kérdése – de előjött korábban az *Eszmélet* e témával foglalkozó kötetében is* –, a *tulajdon* és a *tulajdonátalakulás* témaköre. Amikor az államszocializmusra gondolunk – akár történeti visszatekintésben, akár a jövőbe tekintve, hogy hogyan képzelünk el egy más világot, mint amiben élünk –, a tulajdon kérdése nagyon fontosá válik. Van-e, lehet-e a magántulajdonnak szerepe szocialisztikus vagy posztkapitalista társadalmi viszonyok között, vagy egy ilyen társadalmat mindenképpen a magántulajdonon kívül kell elképzelnünk? Ha a magántulajdonon kívül képzeljük el, akkor milyen tapasztalataink vannak arról, hogy milyen tulajdonformák létezhetnek? Ezek milyen tartalommal tölthetők meg, s az államnak ebben milyen történeti szerepe volt eddig? A rendszerváltáskor miként ment végbe ez a tulajdonátalakulás – nem csak a jogi formaváltás értelmében. Milyen társadalmi tartalmak változtak meg a „tulajdonvákuumban”, ahogyan Böröcz József e fogalmat használja.

Ezt emelem ki tehát mint olyan kardinális kérdést, amely mellett a rendszerváltás értékelésekor vagy el szoktak menni, vagy a vele

* Krausz Tamás – Szigeti Péter (szerk.): *Államszocializmus. Eszmélet Könyvtár*, Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2007.

kapcsolatos diskurzusok nem kezelik kiemelt kérdésként. Lehet-e például önmagában az állami tulajdont, a köztulajdont egy rendszer megreformálására képes, forradalmi elemnek tekinteni? Vagy ez nem ilyen egyszerű jogi kategóriákon múlik, hanem ami fontos kérdés, az a köztulajdon társadalmi viszonyokba ágyazódása? Izgalmas lett volna ebbe jobban belemenni: amikor József az állami tulajdont próbálja értelmezni, kérdés, hogy mennyire lehet a tulajdont társadalmasítani, és vajon ez túlmegy-e a pusztán jogi kategóriákon. Ez fontos vita, s ebből a szempontból a kötetben jó lett volna ezt a kérdést nemcsak az érvek szintjén feltenni, hanem kicsit magát a vitát és annak egyes szereplőit is bemutatni.

A másik dolog, amit hiányoltam: az *informális és a formális intézmények* kapcsolatának részletesebb elemzése. Amit a különböző társadalmi formációkban látunk – legyenek tőkés vagy nem tőkés társadalmak –, annak van egy *formális* intézményi teste, amit a társadalomtudósok szeretnek modellezni. De ezek sosem önmagukban léteznek, hanem mindig beágyazódnak valamilyen kevésbé látható, *informális* viszonyoknak nevezhető hálózatokba, társadalmi szerveződésekbe, és ezeknek nagyon fontos szerepük van a formális intézmények kialakulásában és fejlődésében. Maga a kérdés elég jól kijön a könyvből; például a hetvenes évek gazdasági átalakulásában a háztáji, a maszekolás szerepéről, abban, hogy elinduljon egyfajta gazdasági rendváltás, ami jóval megelőzte a politikai rendszerváltást. Ez megint csak egy nagy vita, és nemcsak Kelet-Európában, s nemcsak konkrét történeti szempontból, hanem abban az értelemben is, hogy a formális és informális intézmények általában hogyan kapcsolódnak össze a társadalmi viszonyokban.

A harmadik aspektus *módszertani* kérdés. A könyv talán egyik legnagyobb hozzáadott értéke az, hogy jelenünket és múltunkat – a rendszerváltást – megpróbálja a világrendszer-elmélet módszertanával újraértelmezni. E módszertani keretezés egyik célja, hogy megismerjük és megértsük önmagunkat. Mert ahogy gondolkodunk magunkról, az, sajnos, túlságosan beágyazódik olyan fogalmakba és tudásokba, amelyeket nem mi hoztunk létre magunkról, hanem a nyugati tudományokból vettük át. Ahhoz, hogy valóban meg tudjuk érteni saját szerepünket – nemcsak a nyugati tudás felől, hanem saját élményeinkből is –, e történeteket – például az államszocializmus történetét, a rendszerváltás történetét –, úgymond, a nyugati társadalmakon kívüli társadalmi valóságból kell tudnunk rekonstruálni. Ez nem (sem) csupán empirikus kérdés, hanem módszertani kérdés is,

amit másfajta elméleti megközelítéssel kell tematizálnunk – e kötet is talán erre tesz kísérletet.

Egyetértek Földes Györggyel abban, hogy jó lett volna többet hivatkozni a *kettős társadalomra* vonatkozó magyar elemzésekre, főleg Erdei Ferencre. Bizonyos kérdések előjöttek a paraszt-polgárosodás, a vidéki polgárosodás kapcsán – például, hogy hogyan vélekedtek róla a szociológusok a hatvanas-hetvenes években. Ám igazából ennek a kérdésnek az alaposabb tisztázása hiányzik, pedig jó lett volna belemenni. A könyv műfajával kapcsolatos kritikákkal is egyetértek, bár hozzáteszem, hogy egy ilyen tanulmánygyűjtemény műfaját nem lehet pontosan behatárolni – annál ez eklektikusabb. Az eklektikusság abból adódik, hogy a különböző tanulmányok más-más műfaji szerkezetben, más célok mentén íródtak. De ez nem zavaró, mert alapvetően nem fogalmi tisztázásokkal, módszertani finomságokkal foglalkozó, akadémiai kötettel van dolgunk. Ez ennél sokkal esszéisztikusabb munka, amely adott pontokon didaktikus leírásokat tartalmaz, amelyek inkább különböző elméletekre támaszkodnak. A legtöbb tanulmánynál azt vettem észre, hogy nem akadémiai célból íródott. Az sem biztos, hogy politikai célból, ám az fontos célja, hogy Kelet-Európából nézve akarja megérteni a világrendszer változásait, illetve értelmezi újra azokat a fogalmakat, amiket erre használnak a tudományban, csak éppen mások, máshol és más szempontok szerint. E cél felől nézve, a kötet esszéisztikus formája jól teljesít.

Kettős függőség

A kettős függőség elmélete, szerintem, hasznos, és inkább a függőség fogalma az, amit fontosnak tartok: beleillik a világrendszer- és függőségi elméletek hagyományába. Eszerint, az államszocialista kísérletet úgy érdemes értelmezni, mint amely nemcsak önmagában, belülről fejlődött valamilyen irányba, hanem beágyazódott a nemzetközi munkamegosztásba, s számos függőségi viszonyt megörökölt. Ilyen értelemben, a belső folyamatokat – például a tervalku folyamatát is –, globális egészként kell megértenünk. Egyéként hasznosnak tartom e módszertannak azt a kísérletét is, hogy a függőséget és egyáltalán a modernizációs kísérleteket ne csak gazdasági folyamatként vegyük figyelembe, hanem nézzük meg azt is, hogy hogyan ágyazódtak be számos más intézményi szférába. Hogyan kapcsolódott egymáshoz a gazdaság és a politika, s hogyan hogyan kapcsolódtak hozzájuk

identitások és narratívák? A kettős függőség, amely mindezt a gazdasági és geopolitikai függőség dialektikája mentén próbálja megérteni, innovatív megközelítés. Itt sok fontos részlet van jelen, például hogy a Szovjetuniót hova helyezzük el ebben a keretben, ami valóban nem egyszerű feladat. A kérdést annyiban még kicsit tovább is vinném, hogy e megközelítésnek van egy már-már túlzottan erős kelet-európai fókusza, amely Kelet-Európát hajlamos, úgymond, az áldozat szerepében bemutatni. Miközben a nemzetközi munkamegosztásnak ez egy olyan helyszíne, amely egyrészt közvetíti a nemzetközi kizsákmányolást, másrészt viszont a tőkés társadalmi viszonyok formáit délre és keletebbre tolja át. Kelet-Európa tehát nemcsak elszenvedője annak, hogy a világ gazdaság válsága kirobban és átzúdul rajta, hanem maga is közvetítője és visszacsatolója e folyamatnak. Kelet-európai vállalatok vagy bizonyos társadalmi csoportok, például, adott esetben, kapitalizálódni is tudtak az 1970-es és 80-as évek válságában, ami nagyon fontos tanulság, és visszaköszön későbbi korokban is. Én úgy látom, hogy a mostani kelet-európai politikai elitek is alapvetően a világrendszer válságából tudnak előnyt szerezni. A válság kérdése egyébként nem csak az elitek felől érdekes. Visszatérve, nekem ez a szempont kissé hiányzott a kötetből, amely a kelet-európai modernizáció kapcsán túlságosan az áldozati szerepre helyezi a hangsúlyt.

A rendszerváltás értelmezései

Úgy látom egyébként, hogy a kötetben – és a szélesebben vett államszocializmus-vitában – Böröcz József nem érvel az államkapitalista értelmezés mellett, bár mivel nem is hivatkozik erre a vitára, álláspontja nem teljesen egyértelmű. Lehet, hogy azért foglal állást az államkapitalizmus mellett, mert az államszocialista kísérlet társadalmi vívmányait történetileg korszakokra bontva mutatja be. Ebben az értelemben nem a világkapitalizmus történelmi kiterjedéséről van szó, hanem egy olyan kísérletről, amely – *kifulladt*. Böröcz ezzel kapcsolatban nem beszél árulásról, a döntő motívum a könyvben inkább a modernizációs kísérlet kimerülése. Pontosabban: beindul a periferizáció, amit a könyv főleg magyar, illetve kelet-európai szempontból jár körül – nagyon jól. A fókuszba állított kérdés tehát az, hogy mi történt valójában a nemzetközi rendszerben, ami idővel, felgyorsított formában, a térség periferizációját idézte elő. Böröcz ezt a kérdést nagyon széles geopolitikai értelmezési keretben helyezi

el. Számomra a kötet egyik hozzáadott értéke pont az volt, hogy a szerző jócskán túlmutat az államszocializmus értékelésén. A fő kérdés éppen a rendszerváltás utáni évek alakulása, s azon belül leginkább az, hogy *mi lesz most*, hova tart ez a folyamat napjainkban. Itt rögtön két komoly nemzetközi kérdés is előjön. Az egyik Kína szerepének és a nemzetközi rendszerben végbement átrendeződésnek az értelmezése; ez ugyanis a periferizációs folyamattal kapcsolatban is fontos. A másik pedig az Európai Unió szerepe. Böröcz értékelése szembe megy a *mainstream*mel, amely az Európai Unióval kapcsolatban mindenhol nagyon rögzült technokrata-modernizációs diskurzust ömleszt ránk. Ebbe kritikailag beleállni, ráadásul az EU eufóriájának időszakában, bátor dolog volt. Böröcz megnézi például, hogy milyen geopolitikai rendszer az, amely az Európai Unióban intézményesül. Itt kritikusan azt is megjegyezném, hogy a hegemonia-értelmezésnek jobban örültem volna, mint a koloniális birodalmi keretezésnek, amely ráadásul inkább egyfajta diskurzuselemzésen alapul. Ebbe a kérdésbe részletesebben bele lehetett volna menni. Például hogy az EU intézményei, amelyekbe ezek az országok a periferizációs folyamatuk kellős közepén kapcsolódtak be, felzárkózásukat hogyan teszik még valószínűtlenebbé. A felzárkózás témaköre – mint e modernizációs narratívának a közbeszédben is megjelenő kérdése – egyébként a másik fontos kérdés, s ez is az Európai Unióval függ össze. Nagyon izgalmas, ahogyan ezt Böröcz megpróbálja leleplezni. Közvetve ez a kérdés is összefügg az államszocializmus-értelmezéssel. Hiszen nemcsak az államszocialista modernizáció bukása a kérdés, hanem az utána jövő történeti átmenet mikéntje is, ami átvezet az EU-csatlakozás történetébe, és az ezzel kapcsolatos illúziók elvesztésébe.

EU-hegemonia

Az Európai Uniót nem pusztán birodalmi törekvések új, koloniális projektben való megtestesüléseként fognám fel, hanem mint sokkal több szinten zajló *intézményi folyamatot*. Inkább hegemoniaépítést mondanék. E hegemonia válságát látjuk nagyban és különböző helyi szinteken, kicsiben is.

Igazából az EU-n belüli hegemoniában a globális hegemonia testesül meg, az, ahogyan globálisan megszervezik a munkát, és ahogyan köré egy szélesen vett politikai rendszer, egy nemzetközi intézményrendszer épül ki, majd kerül most válságba. Vagyis az

egész hegemonikus rendszer van válságban, és ez folyik át ezeken az intézményi közvetítéseken keresztül abba a válságba, amiben most élünk Magyarországon. Nemcsak a verbális erőszakra hívnám fel a figyelmet, sokkal többről van szó: ez számos dolog szimptómája, a mi társadalmi válságunké is, amely sajnos, egy ketyegő bombaként bármikor robbanhat. Mármost ezeknek az összefüggéseknek a megértéséhez a kolonializmus koncepciója kevésnek bizonyul. A birodalommal kapcsolatos elméletnél derül ki, hogy ez az esszéisztikus forma tényleg kicsit korlátossá válik az analízisben, vagyis itt jobb lett volna másfajta koncepciókhoz nyúlni.

Fölvettem a hegemonia kérdését, mert szerintem, e paradigmában elég jól meg lehet alkotni azt a fajta módszertani ötvözetet, amit József folyamatosan alkalmaz. Tehát hogy gazdasági folyamatokat ne csak magából a gazdaságból nézzük és értelmezzük, hanem vegyük észre ezek beágyazódását a geopolitikai és a szélesebben vett társadalmi intézmények viszonyaiba. Ezeknek összetett, hierarchikus viszonyrendszerében tudjuk csak megérteni, hogyan működik az a fajta társadalmi berendezkedés, amely napjainkban globálisan és lokálisan is válságba került. A gyarmati keretezés félrevezető lehet a modernizációs vitákban; van is ennek komoly kritikája, de ebbe most nem mennék bele.

Bár az Európai Unió történetének értelmezése kapcsán kétesnek érzem a kolonializmus és birodalmiság kategóriáját, ugyanakkor elismerem, hogy az integráció történetének elemzésében ez nagyon fontos szempont, és tényleg sokat hozzá tesz az értelmezéshez, hiszen a gyarmatbirodalmak összeomlását követően gyorsabb is lehetett volna az integráció. A két dolgot egyébként sem lehet egymástól függetlenül szemlélni. A gyarmatosítás értelmezhető kategória hegemoniaelméleten belül: meg tudja mutatni, hogy történetileg hogyan fejlődik ciklikusan egy olyan társadalmi berendezkedés, amely végül is, egy adott korszakban, egy olyan politikai konstellációt hoz létre, amelyet *gyarmatnak* hívunk: Majd amikor ez válságba jut, vagy a körülmények megváltoznak, ez a társadalmi berendezkedés akként alakul át, hogy egy másfajta nemzetközi politikai formáción keresztül tudja saját magát újratermelni. A dolog lényege abban keresendő, hogy mi az a társadalmi viszonyrendszer, amely vagy direkt politikai uralmon és gyarmatosításon keresztül, vagy ha nem direkt módon, akkor gazdasági mechanizmusokon keresztül szervezi meg önmagát. Ez nem csupán elméleti kérdés – súlyos politikai tétjei is vannak. Ha az emancipációs projektumot a dekolonizációból vezetem le, abban

benne rejlik az az implicit feltételezés, hogy ha megváltozik a politikai konstelláció, akkor az eredeti társadalmi probléma is megoldódik. Márpedig történelmi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy ez nem feltétlenül van így. Politikai intézményeket megváltoztatni szükséges, de nem elégséges feltétel. Amit alapjaiban kell megváltoztatni, az az egész társadalmi viszonyrendszer, amelyre a politikai rendszerek is ráépülnek. Hiszen ha nem is feltétlenül közvetlen politikai, gyarmati uralmon belül, hanem másfajta politikai konstellációban, de végül is ugyanaz a strukturális hierarchia és kizsákmányolás jelenik meg a posztgyarmati korszakban is. Ezért gondolom ezt fontos kérdésnek. A dekolonizációs elmélet kritikai felhangja önmagában az adott pontokon vitathatóvá válhat, félrevezethet, s azt sugallhatja, hogy ha egy térséget politikailag felszabadítunk, az a szélesebben vett társadalmi viszonyrendszerek között is megoldáshoz vezethet, pedig ez ahhoz nem feltétlenül elégséges. Példának az apartheid utáni Dél-Afrikát említeném, ahol bár szerencsére a rasszhierarchián alapuló uralom jogilag megszűnt, ennek ellenére a kapitalizmus egyik legdurvább társadalmi formája jelent meg. Egyébként erre a kelet-európai rendszerváltás is jó példa. A politikai rendszerváltás önmagában ugyanabba a nemzetközi tőkés viszonyrendszerbe vezet vissza, vagyis nem elég a kérdéseket csupán a politikai intézmények felől nézni. Ennek ellenére persze fontos a politikai felszabadító mozgalmak szerepe.

Válság és fasiszmus

Nekünk, baloldali kritikai társadalomtudósoknak az egyik legfontosabb kérdés – ami egyben analitikus kérdés is –, hogy amikor a társadalmi berendezkedés, amelyben élünk, válságba jut, miért nacionalista reakció fog kialakulni belőle, és miért nem forradalmi váltás. Mert hogy szemmel láthatón ennek van konjunktúrája: Magyarország is szélsőben radikalizálódik fasiszta irányba. Fel kell tennünk a kérdést, hogy ez mégis miért történik, és mit tehetünk ez ellen. Ez nagyon összetett kérdés, amelyhez az egész társadalmi rendszert globálisan is meg kell néznünk, ugyanis ebbe ágyazódnak bele azok a folyamatok, amelyeket a félperiférián tapasztalunk. Például hogy milyen osztálydinamikába ágyazódik a válság a félperiférián, ami – mint már kifejtettük – a rendszer egészének válságából ered. Innen nézve válik érthetővé igazából az is, hogy a félperifériás elitek – hívjuk őket az egyszerűség kedvéért nemzeti burzsoáziának – hogyan szervezik

meg magukat újra ebben a válságban, hogyan tudja a kelet-európai elit e válságot is a maga javára fordítani. Hogyan találja meg a maga számítását a tőkés világrendszer válságában. Ennek legjobban szervezett változatai a térségen belül ma Magyarországon és Lengyelországban látszanak, de úgy tűnik, mindenhol akad utánpótlás, sőt, mindenhol ez a tendencia egyre erősödik. E nacionalista elitek szervezik újra a társadalmi viszonyokat – saját hasznukra és érdekeik szerint; fel tudják használni a válságot saját osztálypolitikájuk érdekében. Ebben az újraszervezésben fontos szerepet kapnak az ideológiák, és nekünk, baloldali társadalomtudósoknak nagyon kell arra figyelniünk, ahogy e félperifériás, nacionalista elitek felhasználnak olyan ideológiai elemeket, amelyek segítenek nekik elhitetni, hogy mivel félperifériás elitek, ezért maguk is a globális tőke által elnyomott szubjektumok, mintha kvázi gyarmati sorból szabadulnának fel. Ez persze hazugság, és ezért kell óvatosan bánnunk a dekolonizációs elméletekkel is. Hiszen a helyi kis tőkések ennek az elnyomásnak a közvetítői, és bár politikai konfliktusban állhatnak a nagyobb és fejlettebb tőkékkel, valójában inkább kiegyeznek velük, főleg olyankor, amikor a valós társadalmi ellentmondás tényleg próbál a felszínre törni. Ha a helyi tőkének a munka megrendszabályozásáról kell döntenie, akkor, persze, szó sincs szabadságharcról. Akkor a helyi tőke a nemzetközi tőkével karöltve dönt.

A lényeg számunkra az, hogy bármennyire is félrevezető a szabadságharcos ideológia, amit saját legitimitásukra használnak, az mégis működik. Politikailag ugyanis jól megfogalmazható üzenet, amely nagy mértékben segíti hatalomba kerülésüket, mert odaáll mögé százötvenezer ember, s telibe találja az Európai Uniót mint „birodalmat”. Arra kell figyelniünk, hogy – egyfelől – ezek az ideológiák hogyan működnek s vezetnek meg tömegeket, kenik el a valós társadalmi konfliktusokat. Másfelől pedig, hogyan mozgósít a helyi kisburzsoázia – nem csak az ideológiával, hisz’ ezek az ideológiai narratívák mindig szorosan kapcsolódnak az osztálypolitikákhoz, amelyek, persze, megosztók és kizsákmányolók, csak arról nem szól az ideológia. Nekünk, baloldali társadalomtudósoknak nagyon vigyáznunk kell arra, hogy kritikai elméleteinkkel véletlenül se adjunk ötleteket a nacionalista hatalom ideológiaicsinálóinak. Szóval, iszonyatosan vigyázni kell arra, hogy az analízis pontos legyen, s jól megmutassa, ki is valójában az elnyomott szubjektum, és ki az, aki maga is tőkeérdeket képvisel, vagyis ugyanolyan elnyomó, mint a nemzetközi tőke, még ha annak az ellenkezőjét is próbálja elhitetni velünk.

Nagyon fontos kérdés, hogy az értelmiségnek mi volt a szerepe a rendszerváltásban és az ehhez kapcsolódó világgazdasági integrációban és tulajdonátalakulásban. Ennek értelmezésére a sokszor idézett Gramsci nevéhez köthető hegemoniaelmélet nagyon alkalmas. Nála a két központi kérdés, ami a húszas évek fasiszta börtönéből nézve nagyon hűsbavágó kérdés volt, hogy mi az értelmiség szerepe abban, hogy a tőkés társadalmi viszonyokban a politikai hegemonia fennmaradhat, illetve mi lehet az értelmiség szerepe ennek átalakításában. A másik kérdés pedig valóban az, hogy amikor valamely hegemonia szétesik vagy válságba kerül, akkor miért fasiszta reakció alakul ki belőle, miért ezzel a politikai konstellációval tudja a tőkés társadalom újraszervezni saját magát az adott kor válságszituációjában. E két központi kérdés talán a két fő pillére ennek az elméleti keretnek, és mindkettő nagyon aktuális ma is.

Túl sok dolgot nem mernék a jövőről mondani, de azért látszik, hogy ez a fajta társadalmi válság folyamatosan mélyül, s az is látszik, hogy ebből milyen politikai irányok származnak világszerte. Anynyiban vagyok talán optimista, hogy mindez nem szükségszerű, ám minden nap, minden percben föl kell tennünk a kérdést, hogy akkor hogyan tudunk az egyre erősödő szembeszélben e válságra valamilyen másfajta választ adni.